

Okupacinė kariuomenė Lietuvoje 1990–1991 m.: problemos ir sprendimai

Straipsnyje analizuojami bandymai spręsti okupacinės kariuomenės buvimo Lietuvoje ir jos statuso problemas 1990–1991 m. Apžvelgiama, kaip buvo įgyvendinami pagrindiniai tarptautinės teisės principai, formuluojamos nuostatos okupacinės kariuomenės atžvilgiu, ieškoma galimybių pradėti svetimos kariuomenės išvedimą.

IVADAS

1939 m. rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje Tarybų Sąjunga privertė visas tris Baltijos valstybes pasirašyti savitarpio pagalbos pakтус, kuriais remiantis Latvijoje, Lietuvoje ir Estijoje buvo įkurdintos tarybinės karinės bazės. Karinių bazių buvimas Baltijos valstybių teritorijoje reiškė, kad valstybės prarado neutralių valstybių statusą. Tuo pačiu metu, 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos ir TSRS Vilniaus ir Vilniaus srities perdavimo Lietuvai ir Lietuvos–Tarybų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties septintajame straipsnyje buvo pabrėžta, kad „šios sutarties įgyvendinimas jokių būdu neturi paliesti susitariančių šalių suvereninių teisių, ypač jų valstybinės santvarkos, ekonominės ir socialinės sistemos, karinių priemonių ir bendrai nesikišimo į vidaus reikalus principo“¹. 1940 m. birželio 14 d. Tarybų Sąjunga Lietuvai įteiktame ultimatumė neatsisakė įsipareigojimų pagal savitarpio pagalbos sutartį ir net aiškino savo reikalavimus, jog norinti užtikrinti sutarties laikymąsi, tačiau čia pat skelbė

apie neišvengiamą ir iš anksto nulemtą okupaciją. Prieš Lietuvą buvo įvykdyti veiksmai, kurie 1933 m. birželio 5 d. tarpvalstybinėje sutartyje apibrėžti kaip agresijos aktas: šalis agresorė bus ta valstybė, kuri net nepaskelbusi karo su savo ginkluotosiomis pajėgomis įsiveržė į kitos valstybės teritoriją; joks užpuolimas negali būti pateisintas tos valstybės vidaus padėtimi arba priekaištais dėl jos administracijos veiksmų². Taigi agresoriaus ir okupanto apibūdinimą buvo galima pagrįsti ir tarpvalstybiniais teisiniais dokumentais. Po to, kai Baltijos valstybės buvo okupuotos, tarybinė armija Lietuvoje įgijo kitą statusą – „okupacinės kariuomenės“. Šalies aneksija pakeitė ne okupacinės kariuomenės statusą, bet jos sudėtį: į ją buvo įtraukti Lietuvos kariuomenės likučiai, iki šeštojo dešimtmečio pradžios veikė nacionaliniai kariuomenės junginiai (tarp jų ir lietuviškoji 16-oji divizija). Be to, aneksuotos šalies piliečiams 1940–1991 m. buvo taikomi okupavusios ir aneksavusios valstybės karinės prievolės įstatymai. Aneksuotos valstybės piliečių įtraukimas į tarybinę armiją būtų reikšmingas, jeigu tai būtų reiškę gyventojų susitaikymą (*acquiescence*)³ su šalies aneksija, bet faktai (inkorporuotų į tarybinę kariuomenę Lietuvos karių sukilimas 1941 m., dalyvavimas pokarinėje rezistencijoje, mobilizacijų boikotas) liudijo kaip tik priešingus reiškinius. Ne tik iš Lietuvos valstybės aneksijos, bet ir, kaip teigė buvęs Lietuvos valstybinės derybų su Rusijos Federacija delegacijos narys prof. Vilenas Vadapalas, „iš

faktinio kariuomenės buvimo, jos objektų statybos praeityje [...] buvo išvedamas kariuomenės buvimo teisėtumas, nuosavybės teisės ir pan.“⁴ Tačiau jokie įvykiai ar veiksmai po 1940 m. (taip pat karas su Vokietija Lietuvos teritorijoje) Tarybų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų Lietuvos teritorijoje nepakeitė ir nesuteikė teisės dislokuoti kariuomenę. Svetima kariuomenė Baltijos šalyse visada buvo neteisėta.

Viskas, kas susiję su kariniais Lietuvos okupavimo aspektais, politiniu ir diplomatinio okupacijos parengimu 1939–1940 m., yra nemažai tyrinėta⁵. Tyrimuose paliestas ir kitas svarbus aspektas – kaip buvo formuojamos politinės ir idėjinės nuostatos, pateisinančios ne tik Raudonosios armijos atsiradimą Lietuvoje pagal savitarpio pagalbos sutartį, bet ir Lietuvos okupavimą⁶. „Draugiškos kariuomenės“ virtimą okupacine kariuomene visais būdais mėginta slėpti. Bet kokiu atveju ir 1939, ir 1940 m., ir po 1944 m. buvo iškilusios svetimos kariuomenės buvimo sukeltos problemos ir jos buvimo pagrindimo problema. Ta pati padėtis tęsėsi ir 1944–1990 m. laikotarpiu. Keičiantis tarybinės kariuomenės kiekybei ir išsidėstymui Lietuvoje, buvo tiesiogiai naudojami Lietuvos ištekliai, išliko ta pati vis besikeičianti ir tobulėjanti privilegijų sistema bei pastangos veikti Lietuvos visuomenę – slopinant pasipriešinimą, vykdant mobilizaciją, organizuojant karinį parengimą bei ideologinį apdorojimą per karines ar sukarintas organizacijas.

Okupacijos problema nuolat buvo iškeliamą ir suaktualinama. Vakarų šalys nepripažino Baltijos valstybių prievartinio inkorporavimo į TSRS. Okupacinės kariuomenės išvedimo nuolat reikalavo lietuvių išeivijos organizacijos⁷. 1979 m. Lietuvos laisvės lyga (toliau – LLL) inicijavo 45-ių pabaltijiečių memorandumą Atlanto chartą pasirašiusių šalių vyriausybėms ir Jungtinių Tautų generaliniam sekretoriui. Buvo reikalaujama

paskelbti Molotovo–Ribbentropo pakta negaliojančiu nuo pasirašymo dienos ir išvesti iš Baltijos šalių okupacinę kariuomenę⁸. Bet tik 1987–1990 m., jau Atgimimo laikotarpiu, prasidėjus intensyvioms diskusijoms dėl lietuvių jaunuolių padėties tarybinėje armijoje, pačios kariuomenės sukeliama ekologinių problemų ir pagaliau tarybinės kariuomenės statuso Lietuvoje, buvo aktualizuota daugelis svetimos kariuomenės buvimo Lietuvoje sukeltų problemų ir ieškoma būdų, kaip jas spręsti.

Su šia problema ir jos sprendimu susidūrė ne tik Baltijos valstybės, bet ir daugelis kitų Rytų ir Vidurio Europos šalių, kurios vadavosi iš priklausomybės Tarybų Sąjungai. Būtent apie šį laikotarpį yra bene mažiausia studijų, kuriose būtų išgvildentos tarybinės kariuomenės sukeltos problemos. Daugiausia dėmesio buvo skiriama kelioms tarpusavyje susijusioms problemoms: Lietuvos jaunuolių tarnybos tarybinėje armijoje sąlygoms, kariškių dalyvavimui 1991 m. sausio 13-osios įvykiuose, deryboms dėl Rusijos kariuomenės išvedimo 1992–1993 m.

Tyrimui svarbų teisinį Lietuvos Respublikos okupacijos įvertinimą, Lietuvos valstybės tęstinumą ir jos nepriklausomybės atkūrimą bei tarptautinį teisinį statusą išnagrinėjo Dainius Žalimas savo darbuose „Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę“ ir „Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės“⁹. Baltijos šalių ikikarinio statuso teisinio tęstinumo problematiką tyrinėjo ir prof. D. Leberis savo darbe „Molotovo–Ribbentropo pakto teisiniai padariniai Baltijos šalims“¹⁰. Buvusio Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojo ir Valstybinės derybų su Tarybų Sąjunga delegacijos nario Česlovo Stankevičiaus knygoje „Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos“¹¹

akcentuojama svarbiausia 1992–1994 m. Lietuvos ir Rusijos santykių problema. Autorius atskleidžia derybų dėl Rusijos kariuomenės eigą ir jų politinį bei teisinį kontekstą. Knygoje taip pat aptariamos ekologinės ir kitos tarybinės armijos buvimo sukeltos problemos. Bet čia neišryškinamos skirtingų politinių jėgų pozicijos okupacinės kariuomenės statuso atžvilgiu, mėginimai realizuoti Lietuvos visuomenės interesus karinėje srityje 1988–1991 m. Būtent tuomet formavosi Lietuvos visuomenės, vėliau ir valstybės pozicija, kuri 1991 m. pabaigoje tapo aiški ir nedviprasmiška: Rusijos kariuomenė turi būti išvesta be jokių atidėliojimų ar sąlygų.

Tyrimui panaudoti Lietuvos vyriausybės kanceliarijos 1990–1991 m. archyvo dokumentai. Jų kompleksas atskleidžia besikeičiančius santykius tarp Vilniaus ir Maskvos, vyriausybės požiūrių formavimąsi tarybinės armijos atžvilgiu. Taip pat naudotasi Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1988–1990 m. dokumentais, kuriuose atsispindi Lietuvos TSR Ministrų Tarybos veikla vykdant Maskvos nurodymus aprūpinti kariškius butais, įgyvendinti mobilizacinius planus ir pan. Visai kitokio pobūdžio dokumentai išlikę Lietuvos Respublikos Seimo archyve: susirašinėjimas su Tarybų Sąjungos prezidentu Michailu Gorbačiovu ir Gynybos ministerija. Šie dokumentai daugiau atskleidžia politinius okupacinės kariuomenės problemos sprendimo aspektus. Vos vienas kitas dokumentas buvo paskelbtas Vytauto Landsbergio sudarytuose dokumentų rinkiniuose. Užsienio reikalų komisijos stenogramose taip pat iš dalies atsispindėjo okupacinės kariuomenės buvimo įtaka Lietuvos užsienio politikai. Deja, visai neišliko Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisijos posėdžių protokolai – dokumentai buvo sunaikinti 1991 m. sausio ir rugpjūčio įvykių metu. Straipsnio tikslas – išnagrinėti bandymus spręsti okupacinės kariuomenės buvimo Lietuvoje ir jos statuso problemas 1990–1991 m.

PRIEŠRINKIMINIŲ ANTIOKUPACINIŲ NUOSTATŲ FORMULAVIMAS 1989–1990 M.

1989 m. gegužės 18 d. paskelbus LTSR AT deklaraciją apie Lietuvos valstybinį suverenitetą, Sąjūdyje dalyvaujančios organizacijos iš dalies pradėjo remtis LLL pozicija, kad 1949 m. rugpjūčio 12 d. konvencija, pasirašyta TSRS, „suteikia [...] okupuotos valstybės piliečiams teisę atsisakyti tarnauti tarybinėje armijoje“¹². Masiškiausia akcija, kurios metu reikalauta Tarybų Sąjungos kariuomenės išvedimo, buvo LLL inicijuota 1989 m. Tada buvo renkami parašai po peticija su minėtu reikalavimu. Į akciją įsitraukus Sąjūdžiui, surinkta 1,65 mln. parašų ir įteikti TSRS AT¹³. Tuo pat metu Lietuvos demokratų partija pareikalavo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos priimti įstatymą, kuris garantuotų, kad Lietuvos gyventojai prieš savo valią nebus išvežami už Respublikos ribų ir kad okupacinėje kariuomenėje atsisakantys tarnauti jaunuoliai galėtų atidirbti Lietuvos civiliniuose objektuose¹⁴.

Pradėjus rengtis rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, Lietuvos jaunuolių karinės tarnybos klausimo svarstymas buvo vienas svarbiausių LPS Seimo sesijoje. 1989 m. lapkričio 12 d. Seimo sesijoje Mečys Laurinkus pareiškė, kad „jei neskatiname Lietuvos jaunuolių padėti šaukimus į karo tarnybą, tai privalome bent apginti tuos, kurie jau padėjo“. Anot polemikoje dalyvavusio Algirdo Saudargo, „gana kalbėti apie nepriklausomybę ir kartu įteisinti okupacinę kariuomenę. Nacionalinių junginių sukūrimas – kelio į Nepriklausomybę etapas“¹⁵. Tokią poziciją palaikė ir kai kurie 16-osios lietuviškosios divizijos veteranai, jie prašė imtis iniciatyvos atkurti Lietuvos „tautinę kariuomenę“, ginančią „Varšuvos sutarties dalyvių tikslus ir interesus“¹⁶. Tuo metu Lietuvoje buvo 150 jaunuolių, atsisakiusių tarnauti tarybinėje kariuomenėje, iš jų 29 pašaukti į tar-

nybą ir 7-iems iškeltos baudžiamosios bylos. Pasiūlymais pereiti nuo konstitucinio-parlamentinio veiklos etapo prie pilietinio nepaklusnumo akcijų (atsisakyti tarnauti tarybinėje kariuomenėje) ir maksimalistinių pozicijų suabejojo LPS tarybos pirmininkas V. Landsbergis¹⁷. Dar nebuvo parengtas okupacinės kariuomenės statuso projektas. Lietuvos laikinoji politinė konsultacinė taryba, svarstydamą 1990 m. vasario 6 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos darbotvarkę, pasiūlė nutarime dėl Lietuvos piliečių karinės tarnybos konstatuoti Lietuvos, kaip TSRS aneksuotos šalies, teisinį statusą. Taip pat pasiūlė iki pavasarinio šaukimo į TSRS ginkluotąsias pajėgas pakeisti Lietuvos TSR konstitucijos 29, 30 ir 61 straipsnius, Baudžiamojo kodekso 79 ir 211 straipsnius ir sustabdyti atitinkamų TSRS įstatymų galiojimą Lietuvoje¹⁸.

1989 m. rugsėjo 23 d. ir 1990 m. vasario 7 d. nutarimais Lietuvos TSR AT aprobavo ir patvirtino Komisijos 1939 m. Vokietijos–TSRS sutartims ir jų padariniams ištirti išvadas: „...Tarybų Sąjungos ultimatas [...] neturėjo faktinio ir teisinio pagrindo ir buvo įteiktas tiesiogiai grasinant panaudoti karinę jėgą ir paskelbiant apie papildomų karinių dalinių įvedimą bet kuriuo metu [...]. Raudonosios armijos dalys kartu su anksčiau dislokuotomis dalimis užėmė svarbiausius strateginius centrus ir objektus, tuo įvykdydamos Lietuvos okupaciją“. Taigi priartėta prie tarybinės kariuomenės vertinimo kaip okupacinės pagal tarptautinės teisės principus. Tokias nuostatas dar labiau sustiprino Lietuvos TSR AT 1990 m. vasario 7 d. nutarimas: „Paskelbti, kad [...] deklaracija dėl Lietuvos įstojimo į TSRS, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti [...], 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas [...] yra neteisėtas ir Lietuvos juridškai nesaisto“¹⁹. Pasiūlyta pradėti derybas dėl Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atkūrimo. Tokie buvo per tarybines įstatymų leidybos institucijas

suformuluoti vertinimai. Esminis jų sprendimas priimtas po visuomeninių politinių organizacijų spaudimo: 1989 m. lapkričio 15 d. Lietuvos demokratų partijai užregistravus referendumą dėl tarybinės armijos karių dalyvavimo rinkimuose, LTSR AT 16-oji sesija priėmė nutarimą, kuriuo nustatyta, kad tarybinės armijos kariai, nenuolatiniai Respublikos gyventojai, rinkimuose nedalyvaus²⁰. Lietuvos Sąjūdis, rengdamasis 1990 m. vasario 24 d. rinkimams į Aukščiausiąją Tarybą, savo rinkiminėje programoje suformulavo pagrindinius principus, kuriuos pradėta įgyvendinti po rinkimų: „Lietuvos ir jos piliečių konstitucinių prievolių Tarybų Sąjungai (tarp jų ir prievolės tarnauti Tarybinėje armijoje) panaikinimas [...], tarpvalstybinės derybos dėl Tarybinės kariuomenės statuso, kaip užsienio kariuomenės, nustatymo ir palaipsnio išvedimo iš Lietuvos teritorijos terminų bei sąlygų, reikalavimas nedelsiant pašalinti branduolinį ginklą iš Lietuvos teritorijos, neutraliteto, kaip aukščiausio Lietuvos užsienio politikos principo, siekimas“²¹.

TARYBINĖS ARMIJOS BUVIMO LIETUVOJE SĄLYGŲ PASIKEITIMAS PO KOVO 11-OSIOS

Pasak Kanados eksperto Ben Lombardi, 1990 m. pradžioje Lietuvoje buvo dislokuota apie 100 tūkst. Tarybų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų kariškių²² (vėlesniu V. Landsbergio vertinimu, karių skaičius svyravo nuo 70 tūkst. iki 100 tūkst. ir padidėdavęs krizių metu²³), kurie sudarė realią Tarybų Sąjungos karinę atramą nepriklausomybės siekiančioje Lietuvoje. Paskelbus Kovo 11-osios aktą, keitėsi santykiai su Tarybų Sąjungos karinėmis struktūromis ir sukarintomis institucijomis bei Lietuvos mobilizacinių išteklių naudojimo tvarka. Po reikalavimo išvesti neteisėtai esančią Tarybų Sąjungos kariuomenę buvo priimami politiniai sprendimai, kurie

ne iš karto, bet nuosekliai keitė tarybinės kariuomenės ir jos organizacijų realią padėtį bei galimybes. Lietuvos Respublikos politinės valdžios sprendimai bei priimami nutarimai (tam savotiškai padėjo ir Maskvos pozicija toliau traktuoti Lietuvą kaip Tarybų Socialistinę Respubliką, kurios „teisėta valdžia priėmė neteisėtus sprendimus“) pirmiausia realiai palietė keletą tarybinei karinei sistemai svarbių sričių: karinės prievolės įgyvendinimo ir kariškių socialinių garantijų sistemas, mobilizacinių išteklių valdymą ir jaunimo parengimą karinei tarnybai.

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba pradėjus realizuoti valstybės suverenitetą, 1990 m. kovo 13 d. priimtas nutarimas dėl 1967 m. spalio 12 d. TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymo negaliojimo Lietuvos Respublikos teritorijoje. LR Aukščiausioji Taryba, remdamasi Lietuvos Respublikos 1990 m. kovo 11 d. įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“ 3 straipsniu, išaiškino, kad 1967 m. spalio 12 d. TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymas Lietuvos Respublikos piliečiams negalioja²⁴. Atsirado tikimybė, kad dalis iš 30 tūkst. tarybinėje kariuomenėje tarnaujančių jaunuolių gali mėginti grįžti į Lietuvą. LR Aukščiausioji Taryba kreipėsi į Lietuvos Respublikos piliečius, tarnaujančius TSRS ginkluotosiose pajėgose, siūlydama pasilikti tarnybos vietose, kol derybose su TSRS vyriausybe bus išspręstas jų sugrąžinimas. Buvo prašoma savo elgesiu neišprovokuoti konfliktų ir apie tarnybos vietą bei sąlygas pranešti Lietuvos Respublikos Aukščiausiojai Tarybai²⁵. Be abejonės, dalis tarybinėje kariuomenėje tarnaujančių Lietuvos jaunuolių traktavo šį įstatymą kaip naikinantį privalomą karinę tarnybą Tarybų Sąjungos kariuomenėje ir nemažai jų slapta grįžo į Lietuvą. Aukščiausioji Taryba 1990 m. kovo 14 d. nutarimu taip pat nutraukė TSRS gynybos ministerijos karinių komisariatų, esančių Lietuvos Respublikos teritorijoje, veiklą. Šis nutarimas palie-

tė ne tik TSRS gynybos ministerijos mobilizacinę infrastruktūrą, bet ir instituciją, per kurią centralizuotai buvo organizuojama karo veteranų ir jiems prilygintų asmenų (beveik 22 tūkst. žm.²⁶) socialinio aprūpinimo sistema. Buvo paliesti interesai su okupacine kariuomene susijusių asmenų, kurie iki tol naudojos visoje TSRS teritorijoje veikiančia lengvatų sistema. Apibrėžta, kas turi teisę naudotis lengvatomis ir teisėmis Lietuvos teritorijoje – tai asmenys, gyvenę Lietuvos teritorijoje iki 1990 m. kovo 11-osios ir turintys teisę į Lietuvos Respublikos pilietybę. Tačiau toks atsiribojimas nuo Tarybų Sąjungos piliečių dar nebuvo itin ryškus – nebuvo kalbama apie jų teisių Lietuvos teritorijoje anuliavimą. Panaikintos tik lengvatos: visomis paslaugų ir materialinių vertybių skirstymo galimybėmis jie galėjo pasinaudoti tik bendra tvarka. Bet paskelbus apie karinių komisariatų veiklos nutraukimą iš esmės pradėta demontuoti karo veteranų ir jiems prilygintų asmenų socialinio aprūpinimo sistema (atitinkami Lietuvos įstatymai dar nebuvo priimti). Kariniai komisariatai toliau daugiausia rūpinosi TSRS gynybos ministerijos pensininkų, kurių Lietuvos teritorijoje buvo iki 12 tūkst., aptarnavimu.

Taigi negalėjo neiškilti ir opi okupacinės kariuomenės statuso problema bei su ja susijusi jaunuolių neteisėto mobilizavimo ir karinės prievolės vykdymo Lietuvoje problema. Tai, be abejonės, numatė ir Lietuvos politinė valdžia. Estijos komiteto narys Hallaste 1990 m. kovo 19 d. susitikime su užsienio reikalų ministru A. Saudargu sužinojo, kad po nepriklausomybės paskelbimo kitas svarbus žingsnis turi būti sutarties su TSRS vyriausybe pasirašymas, kuris fiksuotų tarybinės armijos statusą Lietuvos teritorijoje ir iš Lietuvos kilusių jaunuolių pasitraukimą iš tarybinės armijos²⁷.

Tarybinės armijos karinė vadovybė grasi-
no patrauksianti jaunuolius į karo teismą už
dezertyravimą: buvusio LTSR baudžiamojo

kodekso 260 ir 261 straipsniais buvo numatyta už savavališką pasitraukimą iš dalinio ilgiau kaip 3 paras bausti laisvės atėmimu nuo vienerių iki penkerių metų, o už dezertyravimą (pasitraukimą iš dalinio siekiant išvengti karinės tarnybos) – nuo trejų iki septynerių metų²⁸. Esant Lietuvoje tokiai teisei, politinei ir istorinei padėčiai reikėjo skubiai reaguoti į terminologiją bei ją išreikšiamą politinį turinį. „Dezertyro“ sąvokos vartojimas tarybinėms karinėms pajėgoms leido pabėgančių, pasitraukiančių ar gaudomų Lietuvos jaunuolių problemą dangstyti „drausmės palaikymo“ teiginiu. V. Landsbergis išsakė Lietuvos poziciją – atsisakymas tarnauti svetimoje armijoje neturi būti kvalifikuojamas kaip dezertyravimas²⁹. Buvo ieškoma teisinių būdų juos apginti. Lietuvos piliečių pagrobimą 1990 m. kovo 27 d. naktį iš psichiatrijos ligoninės Naujojoje Vilnioje³⁰ Lietuvos valdžia įvertino kaip „niekuo nepateisintą agresiją“ ir tęsinį 1940 m. agresijos, kuriai priešinamasi tik moraline jėga ir nesipriešinant smurtu blogiui³¹. Lietuva atšaukdama iš Maskvos savo delegatus (buvusius TSRS liaudies deputatus) pareikalavo vesti derybas neutralioje teritorijoje. 1990 m. balandžio 4 d. buvo paskelbtas V. Landsbergio kreipimasis į Lietuvos jaunuolius, kuriame sakoma, kad „visuotinis Lietuvos piliečių atsisakymas tarnauti būtų dar vienas žygis Lietuvos nepriklausomybės labui“, kartu pripažįstama Lietuvos valdžios juridinė ir moralinė atsakomybė „už atsisakymą tarnauti svetimiams“³². Lietuvos valdžia laikydamosi tik teisinių principų realiai galėjo siūlyti vien derybas ir laukti kitos pusės reakcijos, tuo pat metu protestuodama prieš TSRS pavaldžių struktūrų veiksmus.

Siekiant apginti Lietuvos Respublikos piliečius, palikusius TSRS ginkluotųjų pajėgų karinius dalinius, kuriuose jie tarnavo pagal TSRS visuotinės karinės prievolės įstatymą, numatyta organizuoti Lietuvos Respublikoje jų valstybinę globą, užtikrinti jų pilie-

tinių teisių apsaugą. Lietuvos Respublikos Ministrų Taryba įpareigota spręsti šių žmonių apgyvendinimo, įdarbinimo ir asmens apsaugos klausimus. Buvo tariamasi su atvykstančiais Skandinavijos šalių politikais ir aptariamoms galimybėms jaunuolius laikinai priglausti jų teritorijoje. Tokios derybos nebuvo oficialios, veikiau priminė neoficialų slėpimo galimybių zondavimą. Suomijos URM Politinio departamento direktorius Jaako Kaurinkoski per susitikimus su LR AT pirmininku V. Landsbergiu ir užsienio reikalų ministro pavaduotoju Valdemaru Katkumi, įvykusius 1990 m. lapkričio 28–30 d., pabrėžė, kad „TSRS nėra persekiojamų dėl politinių motyvų žmonių, todėl Suomija nesuteikia ir nesuteiks politinių pabėgėlių statuso emigrantams iš TSRS (ir Lietuvos)“³³. Po 1991 m. sausio įvykių tas pats J. Kaurinkoski jau teigė, kad „situacijai Baltijos šalyse pablogėjus, Suomijos vyriausybė gali šį klausimą svarstyti“³⁴. Bet Suomijos vidaus reikalų ministras buvo pareiškęs, kad „tokie Baltijos jaunuolių prašymai, susiję su vengimu tarnauti tarybinėje kariuomenėje, nėra tas pagrindas, kuriuo remiantis galima būtų suteikti politinį prieglobstį“³⁵. Norvegijos URM Rytų Europos ir TSRS skyriaus vedėjas O. Nordshlettenas 1991 m. balandžio mėn. išdėstė panašias oficialias URM ir vyriausybės nuostatas dėl politinio prieglobsčio suteikimo Lietuvos jaunuoliams, atsisakiusiems tarnauti tarybinėje kariuomenėje: „Kiekvienas atvejis bus nagrinėjamas ir sprendžiamas atskirai, t. y. individualiai. Vienu atveju prieglobsčio prašymo motyvai gali pasirodyti pakankamai svarūs, kitu – ne“³⁶. Taigi jaunuolių, vengiančių tarnybos tarybinėje kariuomenėje, persekiojimo problemą mėginta paversti ir užsienio šalims aktualia politine problema. Tiesa, Lietuvos užsienio reikalų ministerijos pastangos nedavė norimų rezultatų – politinio prieglobsčio suteikimas nebuvo garantuotas visiems to siekusiems asmenims.

Viena iškeltų problemų buvo žalos atlyginimas už tarybinės karinės sistemos naudojamus Lietuvos išteklius: poligonų teritoriją, nuostolius gamtai ir pan. Su šia problema susijęs ir žalos Lietuvos piliečiams, dalyvavusiems Afganistano kare, atlyginimas. Be abejonės, pagal tarybinius įstatymus sąjunginė karinė sistema lietuvių tautos gyvuosius išteklius galėjo naudoti ir naudojo savo nuožiūra. Čia neveikė jokie tarptautinės teisės apribojimai. Pavyzdžiui, Ženevos konvencijoje buvo numatyta, kad jei okupuojama šalis ir nesipriešino, draudžiama jos gyventojus mobilizuoti į okupavusios valstybės karines formuotes³⁷. Tačiau Tarybų Sąjunga nepripažino tarptautinės teisės galiojimo okupuotų Baltijos kraštų piliečiams. Tarptautinės konvencijos šiuo atveju nebuvo kliūtimi.

Lietuvoje 1990 m. nesėkmingai bandžius du kartus organizuoti šaukimus į tarybinę kariuomenę, 1991 m. pavasarį paskelbus eilinį šaukimą į tarybinę kariuomenę Lietuvos teritorijoje, TSRS gynybos ministras Dmitrijus Jazovas galėjo tik konstatuoti, kad ignoruojamas įstatymas „Dėl visuotinės karinės prievolės“. Bet Lietuva šiuo atžvilgiu nebuvo išimtis. Ir Baltijos respublikose, ir Užkaukazėje, ir Ukrainoje su Moldova vyko tie patys procesai: Latvijoje šaukimo į karinę tarnybą planas įvykdytas 10,9 proc. (1991 m. birželio 1 d. duomenimis), Lietuvoje – 4,7 proc., Estijoje – 7,3 proc., Armėnijoje – 0,9 proc., Gruzijoje – 2,1 proc., Moldovoje – 19,9 proc., Ukrainoje – 29,7 proc.³⁸ Susiklosčius tokiai padėčiai, centrinė valdžia ėmėsi priemonių veikti padėtį šalyje sau naudinga linkme. D. Jazovo pirmasis pavaduotojas armijos generolas M. Moisejevas 1991 m. pavasarį *de facto* pripažino „neformalių“ ginkluotų junginių komplektavimą, kaip alternatyvą tarnybai tarybinėje kariuomenėje³⁹. Kita vertus, pareiškęs kariškių pageidavimą gauti piniginę kompensaciją už tarnybą Lietuvos teritorijoje („vengiančių tarnybos sąskaita“), Generalinio štabo vardu pagrasino už šaukimo į ta-

rybinę kariuomenę plano nevykdymą „pasilikti sau teisę imtis visų be išimties priemonių besąlygiškam TSRS Vyriausybės nutarimo [dėl šaukimo į karinę tarnybą. – R. K.] vykdymui“⁴⁰. Bet per metus, Krašto apsaugos departamento direktoriaus Audriaus Butkevičiaus liudijimu, nė vienas jaunuolis, atsisakęs tarnauti tarybinėje armijoje, nebuvo nušautas. Buvo penki ar šeši atvejai, kai mėginta tokius jaunuolius pagauti, ir du ar trys atvejai, kai jie per prievartą nuvesti⁴¹.

Lietuvos piliečių tarnybos tarybinėje kariuomenėje problema iš esmės nebuvo išspręsta iki pat 1991 m. rudens. Nors nuo 1989 m. rudens tarnaujančių tarybinėje kariuomenėje ir pašaukiamų į tarnybą jaunuolių skaičius nuolat mažėjo, tarybinėje kariuomenėje ir toliau buvo sulaikoma tūkstančiai Lietuvos piliečių. 1991 m. rugsėjo mėn. tarybinėje kariuomenėje tebetarnavo 16 tūkst. Lietuvos piliečių, tarp kurių buvo 11 tūkst. lietuvių⁴². Karinę prievolę ir mobilizacijas vykdžiusios institucijos – kariniai komisariatai buvo išformuoti tik 1991 m. spalio pradžioje⁴³.

LIETUVOS RESPUBLIKOS POZICIJOS OKUPACINĖS KARIUOMENĖS ATŽVILGIU FORMAVIMASIS

Sprendimų paieška 1990 m. 1990 m. vasario 24 d. rinkimuose į Lietuvos Aukščiausiąją Tarybą išrinktiems deputatams buvo suteiktas mandatas atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Kovo 11 d. Lietuvos Aukščiausioji Taryba realizuodama šį mandatą paskelbė, kad atkuriamos valstybės suverenios galios – *restitutio in integrum* (buvusio statuso atkūrimas)⁴⁴. LR Aukščiausiosios Tarybai pareiškus, kad „atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos Valstybės suverenių galių vykdymas ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė“⁴⁵, Tarybų Sąjungos kariuomenę Lietuvos teritorijoje

kaip okupacinę galėjo įvardyti ir valstybinės įstaigos. Bet Tarybų Sąjunga toliau siekė naudotis Lietuvos teritorija, akvatorija bei oro erdve be reikiamų susitarimų ir stengėsi ignoruoti piliečių valią – daugiau kaip 1,6 mln. parašų dėl kariuomenės išvedimo.

1990 m. kovo 13 d. Lietuvos AT nusiuntė kreipimąsi TSRS prezidentui M. Gorbačioviui, kuriame TSRS kariuomenės buvimą Lietuvoje apibūdino kaip neteisėtą ir pasiūlė derėtis dėl jos išvedimo⁴⁶. Lietuvos pozicija buvo grindžiama galiojančiomis tarptautinės teisės nuostatomis, bet dar nebuvo susiformavusi nuostata, kad tai yra absoliuti ir besąlygiška TSRS tarptautinė teisinė pareiga, išplaukianti iš įvykdyto tarptautinės teisės pažeidimo.

1990 m. kovo 15 d. TSRS trečiasis neeilinis liaudies deputatų suvažiavimas priėmė nutarimą dėl Lietuvos tarptautinio ir vidaus statuso: Lietuvos kaip „TSRS respublikos“ apibūdinimas jame atspindėjo Maskvos poziciją. Lietuva savo poziciją grindė tarptautinės teisės normomis, kad teritorijos aneksavimas jėga nesuteikia juridinės teisės į tą teritoriją, ir „Respublikos nepriklausomybės atkūrimo remiantis de jure tęstinumu nuo 1940 m.“⁴⁷ Teisiniu atžvilgiu Lietuva niekada nebuvo TSRS teritorijos dalimi ir 1977 m. TSRS konstitucija bei kiti tarybiniai įstatymai neturėjo juridinio pagrindo Lietuvos teritorijoje. Numatomas karinių pajėgų panaudojimas Lietuvoje („karinių pajėgų pastangos kliudyti įgyvendinti Lietuvos įstatymus“⁴⁸) taip pat buvo traktuojamas kaip tarptautinės teisės pažeidimas (Suvienytųjų Nacijų Chartijos 2(4) straipsnio, Tarptautinės sutarties dėl žmogaus teisių, 1928 m. Bendrosios sutarties dėl atsisakymo nuo karų, SNO 1974 m. Deklaracijos dėl agresijos apibrėžimo ir SNO Generalinės Asamblėjos 1970 m. Deklaracijos dėl agresijos apibrėžimo bei SNO Generalinės Asamblėjos 1970 m. Deklaracijos dėl tarptautinių įstatymų principų, apibūdinančių draugiškus ryšius ir bendradar-

biavimą tarp valstybių). Ir šį kartą nebuvo iškeltas išankstinis kariuomenės išvedimo reikalavimas. Priešingai, pabrėžtas ketinimas pradėti derybas nenustatant jokių išankstinių sąlygų tokioms deryboms⁴⁹. Vis dėlto Lietuvos politinis sprendimas teisiškai neapibrėžto statuso kariuomenę pavadinti „kitos valstybės kariuomene“ nulėmė ir galimų derybų su Tarybų Sąjunga kryptį.

Vakarų valstybės, atidžiai sekusios įvykių Lietuvoje poveikį M. Gorbačiovo vidaus ir užsienio politikai, daugiausia siūlė tik moralinę paramą. Tas nuostatas išsakė ir viename pirmųjų susitikimų (1990 m. kovo 22 d.) JAV konsulato Leningrade darbuotojai Jonas R. Purmellis ir Douglas B. Wake: į klausimą apie galimą JAV paramą sunkiu Lietuvai momentu buvo paaiškinta, jog ši parama bus moralinė⁵⁰. Anot tuometinio Lenkijos Seimo užsienio reikalų komisijos pirmininko B. Geremeko, „viešojo JAV nuomonė nėra Lietuvos naudai, ten vis „saugomas“ M. Gorbačiovas“⁵¹.

Buvo numatyta, kad pagrindiniais galimų derybų objektais bus „kariuomenė, nuosavybė, pilietybė, ekonomikos klausimai (blokada, ryšiai, etc.); ryšių (transporto), Karaliaučiaus srities klausimas (tranzitas, srities statusas); uostų problema; TSRS piliečių statusas; dviguba pilietybė; sienų klausimas“⁵². Pirmiausia numatyta svarstyti kariuomenės klausimą. Aukščiausiosios Tarybos Užsienio reikalų komisijoje (toliau – URK) svarstytos ir nuolaidos prasidėjus blokada (Česlovas Juršėnas siūlė aptarti nuolaidas trimis aspektais: laikini pažymėjimai, tarnyba armijoje ir TSKP nuosavybė⁵³), taip pat armijos klausimas. Vakarų valstybėse gana plačiai diskutuotas M. Gorbačiovo ateities klausimas, pertvarkos šalininkų ir konservatorių, Gorbačiovo ir armijos santykių problemos iš dalies buvo analizuojamos ir Lietuvos politiniuose sluoksniuose. Svarstyti modeliai: „Mes galim kai kur naudotis ir TSRS įstatymais ir struktūromis, bet tik savo valia ir savo patvirtin-

tus“ (iš Nijolės Oželytės kalbos), „savo nutarimų mes atšaukti negalime, bet galime priimti naujus, leidžiančius laikinai įsigaliooti kai kurioms TSRS nuostatoms“ (Gediminas Šerkšnys), „mūsų pasiruošimą „uždubliuoti Maskvos įstatymus“ irgi reikėtų pateikti kaip derybų objektą“⁵⁴ (Albinas Januška) ir pan. Tai rodė, jog dar nebuvo suformuota nuosekli, tvirta ir nekintama pozicija dėl kariuomenės statuso. Praėjus keliems mėnesiams V. Landsbergis konstatavo, kad „yra 5 užsienio politikos [...]. Nėra koordinacijos nei vieningos taktikos [...]. Tarpusavio informacija kenksmingai vėluoja; Landsbergis neturi ryšio su URK, Prunskienė su URM“⁵⁵.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos uždame posėdyje 1990 m. gegužės 16 d. svarstant politinę padėtį ir pasiūlymą laikinai pristabdyti kai kurių AT sprendimų įgyvendinimą, pirmą kartą buvo pavartota „pereinamojo laikotarpio“ sąvoka⁵⁶. Anot V. Landsbergio, „pirmą kartą oficialiame dokumente kalbame apie garantijas einant į derybas ir pereinamąjį laikotarpį, per kurį ne iš karto atgausime visas nepriklausomos valstybės valdžios vykdymo funkcijas“⁵⁷. Buvo suformuluoti pasiūlymai ieškoti išeities opiausiu ir skaudžiausiu klausimu – dėl šaukimo į tarybinę armiją. Problemą tuomet kelti spręsti įvairiais būdais: ir laikinai susitariant dėl tarnybos Lietuvos teritorijoje, ir įvedant savanorišką karinę tarnybą ar alternatyvią karinę tarnybą. Lietuvai įsipareigojant pereinamuoju laikotarpiu palikti TSRS karines bazes savo teritorijoje, deputatas Albertas Šimėnas pasiūlė sudaryti su TSRS ekonominę ir karinę sutartį (mainais už nepriklausomybės pripažinimą) ir netgi Lietuvai įstoti į Varšuvos sutarties paktą⁵⁸. Tačiau Tarybų Sąjungos politinė vadovybė tuomet nesiekė spręsti prieštaravimų derybomis ir derybos dėl „pereinamojo laikotarpio“ (Lietuvai atgaunant nepriklausomos valstybės valdžios vykdymo funkcijas) taip ir neprasidėjo. Neprasidėjo jos ir 1990 m. rugpjūčio 7 d.

Lietuvos Respublikos AT patvirtinus derybų su TSRS tikslus: „Susitarti su TSRS dėl ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos teritorijos terminų ir etapų“⁵⁹.

Buvo stengiamasi armijos problemą svarstyti kartu su Latvijos ir Estijos atstovais, formuojant kiek įmanoma vieningesnę poziciją. 1990 m. gegužės 28–29 d. Vilniuje įvykusiame Estijos, Latvijos ir Lietuvos Respublikų Aukščiausiųjų Tarybų Užsienio reikalų komisijų konsultaciniame pasitarime nutarta, kad TSRS ginkluotųjų pajėgų buvimas Baltijos valstybių teritorijose, teritorijų neliečiamybė ir sienų klausimas, TSRS piliečio statusas bus sprendžiami suderinus pozicijas ir po konsultacijų⁶⁰. Pagaliau 1990 m. birželio 30 d. buvo priimta Baltijos Valstybių Tarybos deklaracija dėl valstybinės nepriklausomybės, joje pažymėta, kad TSRS konstitucija (kartu ir karo prievolės įstatymas) neveikia Baltijos valstybių teritorijoje, ir paraginta pradėti tarpvalstybines derybas⁶¹.

Tarybinės kariuomenės buvimas Lietuvos teritorijoje turėjo didelį poveikį užsienio politikos programos formavimui. Siūlymai užfiksuoti valstybės neutralitetą (numatyta ir Sąjūdžio rinkiminėje programoje kaip būdas atsikratyti tarybinės kariuomenės) buvo susiję su TSRS armijos problema⁶². Lietuvos teritorijoje dar kurį laiką gali likti „TSRS karinės bazės“⁶³, – teigė URK narė N. Oželytė. Anot A. Saudargo, neutralitetą „Sąjūdžio laikais populiarinom. Rinkiminei programai tatau tiko, o kas liečia užsienio politiką – karinės bazės kurį laiką neišvengiamai pasiliks Lietuvoje, ir tiesiogiai iš karto deklaruoti neutralitetą neišsina“⁶⁴. V. Landsbergis neutraliteto siekimą apibrėžė kaip tikslą, kuris yra „mūsų visos politinės ideologijos dalis [...], kuris dar nėra rytdienos tikslas, nes jis rytoj dar nebus realus“⁶⁵. Toliau svarstant vyriausybės nuostatas užsienio politikos srityje ryškėjo, kad realūs santykiai su TSRS kariuomene aiškiai nebus formuluojami. Vis labiau internacionalizuojant Lietuvos padėtį

AT URK siūlė jungtis prie Helsinkio-2 proceso – prisijungti prie tarptautinių aktų, skelbiančių nebranduolinę zoną⁶⁶.

Tarybų Sąjunga siekė išlaikyti nepakitusį kariuomenės statusą, tuo pat metu iš tokių pačių pozicijų vertino ir Lietuvos valdžios veiksmus – Respublika laikoma vieningos sąjunginės valstybės dalimi, bet kokie priimami sąjunginiams įstatymams prieštaraujantys teisiniai aktai *a priori* laikomi niekiniais. Todėl TSRS vadovybė vengė pradėti tikras derybas dėl okupacinės kariuomenės pasitraukimo. Nesant aiškaus okupacinės kariuomenės buvimo statuso atsirasdavo dviprasmybių Lietuvos Respublikos valdžios įstaigų veiksmuose. TSRS gynybos ministerijai pasiūlius visą Kuršių neriją uždaryti užsieniečiams „dėl TSRS interesų“ (nors visoje TSRS buvo numatyta uždaryti teritorijų dalį sumažinti nuo 12 iki 6,3 proc., arba iki 1,41 mln. km)⁶⁷, Valstybės saugumo departamente buvo parengtas vyriausybės atsakymas, kuriame pasiūlyti trys sprendimo būdai: 1) suverenios valstybės teritorijos režimą svarstyti dvišalės derybose; 2) neįrašyti Kuršių nerijos į užsieniečiams uždarytų teritorijų sąrašą; 3) galima derėtis dėl sutarties, kurioje būtų numatytas atlyginimas nuostolių dėl valiutinių pajamų netekimo⁶⁸.

Pasirengimas deryboms 1991 m. Nuo 1991 m. sausio mėn. Lietuva pradėjo gauti didesnę tarptautinę paramą. Pirmiausia pažymėtina kitų Baltijos valstybių ir Boriso Jelcino vyriausybės parama. 1991 m. sausio 13 d. Taline B. Jelcinas kartu su Baltijos valstybių vadovais pasirašė pareiškimą, kuriame šalys ne tik pripažino viena kitos suverenitetą, bet ir pasmerkė „ginkluotos prievartos veiksmus prieš Baltijos valstybių savarankiškumą ir jų taikius gyventojus“⁶⁹. Žinoma, tai nekeitė TSRS kariuomenės statuso, bet labiau varžė jos veiksmus, kuriuos tarptautinė bendruomenė įvertindavo kaip žmogaus teisių laužymą. Buvo svarbi ir

Skandinavijos šalių parama. Pavyzdžiui, Norvegijos premjerui O. Syse po Kovo 11-osios įvertinus TSRS kariškių veiksmus (pirmąjį bandymą užgrobti Spaudos rūmus) kaip „nusikalstamus ir neapgalvotus“, 1991 m. sausio 7 d. Norvegijos užsienio reikalų ministras TSRS pasiuntiniui išreiškė susirūpinimą dėl kariuomenės perkėlimo į Pabaltijį, sausio 13 d. Norvegijos premjerė laiške M. Gorbačioviui pasmerkė prievartos akcijas Lietuvoje, vasario 7 d. užsienio reikalų ministras Hr. Thorvaldas Stoltenbergas 47-ojoje Žmogaus teisių komisijos sesijoje Ženevoje teigė, kad „niekas negali pateisinti brutalios karinės jėgos panaudojimo prieš beginklius žmones“⁷⁰. Pagaliau prie pozicijos suformulavimo prisidėjo ir aiškiai išsakoma Lietuvos pozicija apie destabilizuojantį tarybinių karinių pajėgų vaidmenį: „Grubus karinis įsikišimas, politinės sistemos suardymas jėga būtų tolygūs Lietuvos okupacijai su visomis iš to išplaukiančiomis vidinėmis ir tarptautinėmis pasekmėmis“⁷¹. Po sausio įvykių V. Landsbergis uždarame AT posėdyje dar tiksliau apibrėžė karinių struktūrų vaidmenį Lietuvoje, jeigu būtų paskelbta apie „prezidentinio valdymo“ įvedimą: „Lietuvai negresia joks prezidentinis valdymas“, „tas valdymas yra karinis okupacinis“⁷².

Nors derybos su Tarybų Sąjunga ir nevyko, vis dėlto buvo formuluojamos šalių pozicijos. 1991 m. pavasarį tokią poziciją suformulavo V. Landsbergis savo memorandume M. Gorbačioviui „Dėl būtinumo atstatyti Lietuvos Respublikos ir Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos teisinius tarpvalstybinius santykius“⁷³. Lietuvos suverenumo visiškasis atkūrimas ir pripažinimas buvo siejamas su Tarybų Sąjungos siekiu tapti teisine valstybe ir grįžimu „prie tarybinės užsienio politikos teisinių principų“⁷⁴. Tačiau Tarybų Sąjunga Lietuvos suvereniteto siekį traktavo kaip šalies vidaus problemą, o Lietuva suvereniteto atkūrimą laikė regionine Europos problema, kurią siejo su 1940 m. nutrauktų

teisinių santykių atkūrimu. Siekdama konstruktyvių derybų Lietuva numatė tokių derybų tikslą: „Tikslas turėtų būti politinės sutarties dėl atkūrimo lygiateisių geros kaimynystės tarpvalstybinių santykių, pagrįstų visuotinai pripažintais tarptautinės teisės principais [...]; jų tikslas – kad TSR Sąjunga iš naujo pripažintų Lietuvos Respublikos nepriklausomybę“⁷⁵. Numatomose derybose ketinta svarstyti ir karinę problematiką. Siekta, kad „politines, taikias, parlamentines priemones“ taikančiai Lietuvai nebūtų taikomas karinis spaudimas, „kad TSR Sąjungos vadovybė paskelbtų, jog iš principo atsisako naudoti jėgą ir ja grasinti, tuo sudarydama normalias politines sąlygas TSR Sąjungos ir Lietuvos Respublikos deryboms“⁷⁶.

Norint pabrėžti Lietuvos suverenumą realizuojant tarptautinės teisės aktus, buvo įgyvendintos 1990 m. rudenį duotos AT URK rekomendacijos jungtis prie tarptautinių sutarčių – 1991 m. birželio 25 d. Aukščiausioji Taryba nutarė prisijungti prie 1968 m. Sutarties dėl branduolinio ginklo neplatavimo⁷⁷. Taip buvo stengiamasi suartėti su Europa, atsiliepiant į jai aktualios problemos sprendimą – branduolinio ginklo pašalinimą iš Baltijos teritorijos (beje, tokia galimybė buvo aptarta dar Kazimieros Prunskienės ir Romualdo Ozolo pokalbyje su Lenkijos Senato vicemaršalka A. Wielowieyskiu 1990 m. birželio 12 d.⁷⁸). Bet reikšmingiausiu Lietuvos laimėjimu įtvirtinant ateičiai svarbias principines tarpvalstybinių santykių nuostatas tapo 1991 m. liepos 29 d. pasirašyta Lietuvos Respublikos ir Rusijos Federacijos sutartis dėl tarpvalstybinių santykių pagrindų. Preambulėje įtvirtinta nuostata, kad „TSR Sąjungai pašalinus Lietuvos suverenitetą pažeidžiančias 1940 metų aneksijos pasekmes, bus sudarytos papildomos susitariančių Aukštųjų Susitariančiųjų Šalių ir jų tautų tarpusavio pasitikėjimo sąlygos“⁷⁹. Atsirado didesnės galimybės pasiekti, kad ateityje okupacinė kariuomenė iš Lietuvos pasitrauktų, nes tuo me-

tu ne Rusija, o Tarybų Sąjunga tebebuvo visavertis tarptautinių santykių subjektas.

Nors ir ilgai vyko procesas, kurio metu derinta įvairių valdžios grandžių santykių su tarybine armija politika, iki 1991 m. rudens buvo susitaikoma su realybe – okupacinė kariuomenė toliau liko Lietuvoje. Net atsisakius buvusios kariškių lengvatų ir socialinio aprūpinimo sistemos, nevykdant karinės prievolės ir mobilizacinių įstatymų, teko susitaisyti ir su faktu, jog ir toliau tūkstančiai Lietuvos jaunuolių tarnavo toje kariuomenėje. Lietuvos pastangos pradėti derybas su Tarybų Sąjungos vyriausybe nebuvo sėkmingos, nes TSRS neketino nutraukti Lietuvos okupacijos.

Po 1991 m. rugpjūčio pučo prasidėjus Lietuvos Respublikos tarptautinio pripažinimo procesui, Lietuva pasistengė kuo greičiau suteikti tarybinei kariuomenei „išvedamos kariuomenės“ statusą. Tam pasiekti susiformavo palankios sąlygos. Tarybų Sąjungai pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, sąjunginė valdžia nusprendė derėtis su Lietuva ir dėl karinių reikalų⁸⁰. 1991 m. rugpjūčio 27 d. LR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą „Dėl visiško TSRS ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos“⁸¹. Tarybų Sąjungos gynybos ministerija jau rugsėjo pradžioje parengė projektus dokumentų, kuriais norėta nustatyti TSRS ginkluotųjų pajėgų „laikino buvimo“ respublikos teritorijoje statusą⁸². Atrodo, kad kariškiai Lietuvos dar nenorėjo pripažinti kaip lygiavertės partnerės ir projektus numatė tik „suderinti“ su Lietuva. Bet jau 1991 m. rugsėjo 10 d. Maskvoje Baltijos šalių vyriausybių atstovai susitiko su TSRS gynybos ministru J. Šapošnikovu ir aptarė kariuomenės išvedimo terminus. Rusija iškėlė naują sąlygą – kariuomenės išvedimo pradžios Baltijos šalyse galima tikėtis tik po to, kai ji bus išvesta iš kitų Rytų Europos valstybių, t. y. ne anksčiau kaip 1994 m.⁸³

Pirmiausia reikėjo išspręsti Lietuvos piliečių tarnybos tarybinėje kariuomenėje

klausimą. 1991 m. rugpjūčio pabaigoje Lietuvos Respublikos vyriausybė kreipėsi į tarybinėje kariuomenėje tarnaujančius Lietuvos jaunuolius prašydama savavališkai nepasitraukti iš karinių dalinių, kol nebus atitinkamo TSRS gynybos ministro įsakymo⁸⁴. Baltijos respublikų politinės pastangos davė rezultatą: remdamasis TSRS prezidento 1991 m. rugsėjo 19 d. įsaku TSRS gynybos ministras rugsėjo 24 d. paskelbė įsakymą „Dėl piliečių, pašauktų Lietuvos, Latvijos, Estijos teritorijose ir tarnaujančių tikrąją karinę tarnybą, paleidimo iš TSRS ginkluotųjų pajėgų“. V. Landsbergis ir TSRS gynybos ministras J. Šapošnikovas sutarė demobilizaciją įvykdyti per dvi savaites⁸⁵. 16 tūkst. Lietuvos jaunuolių paleista į namus spalio mėn.⁸⁶ Problema, iškelta 1988 m. siekiant, kad jaunuoliai tarnybą atliktų Lietuvos teritorijoje esančiuose kariniuose daliniuose (tikintis, jog tai padės išvengti nestatutinių santykių ir tarnybos „karštuose taškuose“), ir po 1990 m. kovo 11-osios peraugusi į neteisėto Lietuvos jaunuolių šaukimo tarnauti tarybinėje okupacinėje kariuomenėje boikotą, buvo galutinai išspręsta tik 1991 m. spalio mėn. Bet ir po to TSRS gynybos ministerija dar iš inercijos mėgino Lietuvą laikyti sąjunginės karinės infrastruktūros subjektu – spalio 5 d. TSRS gynybos ministras J. Šapošnikovas pasiūlė tartis ne tik dėl kariuomenės statuso, bet ir dėl gynybos biudžeto formavimo principų, eilinio šaukimo į karinę tarnybą bei dėl kariškių tarnybos tvarkos⁸⁷.

1991 m. rudenį AT priėmus nutarimą reikalauti išvesti tarybinę kariuomenę iki metų pabaigos, šis reikalavimas tapo pagrindine užsienio politikos linija. Rengiantis santykių normalizavimui ir tarpvalstybinei sutarčiai, dauguma Tarybų Sąjungai iškeltų klausimų vienaip ar kitaip buvo susiję tik su armijos problemomis. Iki prasidedant konsultacijoms dėl derybų objekto siekta gauti aiškius TSRS atsakymus: dėl protokolo apie jėgos nenaudojimą ir nesikišimą į vidaus reikalus

pasirašymo; dėl skubaus kariuomenės išvedimo iš Vilniaus; dėl atsakomybės už bet kokius armijos ir kitų, neteisėtų ir nelegalių jos likučių veiksmus Lietuvoje; dėl žinių apie Lietuvoje dislokuotą ir po teritoriją vežiojamą branduolinį ir cheminį ginklą; dėl kariuomenės skaičiaus Lietuvoje paskelbimo; atsakymus, kada TSRS priims skubų sprendimą dėl armijos išvedimo ir kodėl dabar neišveža karinės technikos iš Lietuvos⁸⁸.

1991 m. spalio 5 d. Baltijos Valstybių Tarybos posėdyje koordinuojant užsienio politiką buvo priimti svarbūs dokumentai dėl nedelsiamo TSRS kariuomenės išvedimo iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos. Juose išdėstyti konkretūs reikalavimai Tarybų Sąjungai dėl armijos išvedimo, karinių struktūrų panaikinimo, išvedamos kariuomenės socialinių problemų sprendimo⁸⁹. Tačiau svarstant šiuos dokumentus šalių nuomonės skyrėsi. Lietuva buvo parengusi savo dokumento projektą „Dėl Sovietų kariuomenės Baltijos valstybėse nebuvimo“, Latvija – „Dėl TSRS armijos išvedimo“. Lietuvos delegacija, vadovaujama V. Landsbergio, laikėsi nuostatos, kad tarybinės kariuomenės padėtis Baltijos valstybėse negali būti derybų objektu, jos buvimas yra nelegalus ir derybos tik legalizuotų TSRS armijos buvimą. Armijos išvedimas turi prasidėti tuoj pat ir tęstis ne ilgiau kaip iki metų pabaigos. Latvijos atstovų nuomone, tarybinės armijos statuso klausimas gali būti derybų objektu ir būtina nustatyti realų išvedimo terminą. Anatolijus Gorbunovas pasiūlė dvejus metus, Gediminas Vagnorius – nustatyti visiško kariuomenės išvedimo terminą iki 1993 m. Estų delegacija taip pat pritarė latvių variantui. Estijos ministras pirmininkas Edgaras Savisaaras jau buvo sudaręs sutartį su TSRS gynybos ministerija iki lapkričio 3 d. nustatyti kariuomenės išvedimo grafiką, uždrausti visus kariuomenės judėjimus be Estijos vyriausybės leidimo, visus karinius manevrus, pradėti inventorizuoti kariuomenės valdomus objek-

tus. Nors V. Landsbergis priekaištavo estams, kad jie rengiasi įteisinti tarybinės armijos statusą⁹⁰, vis dėlto buvo sutarta laikytis suderintų išvedimo principų: neleisti karinių dalinių papildymo šaukiamaisiais, išvesti kariuomenę iš sostinių (iki 1991 m. gruodžio 1 d.), neleisti išformuoti karinių dalinių vietose ir derėtis dėl socialinių garantijų kariškiams, nesiejant to su išvedimo procesu⁹¹, reikalauti Pabaltijo karinės apygardos ir jos struktūrų panaikinimo Baltijos valstybių teritorijose⁹², palikti Baltijos šalių gynybos pajėgoms kurti ginklų ir karinės technikos, atsižvelgiant į 1940 m. užgrobtą karinį turtą⁹³.

Lietuva siekė ne tik eliminuoti tarybinę kariuomenę Lietuvoje, bet ir susilpninti jos karinį buvimą kaimyninėse teritorijose. Nors remdamasi vadinamojo „vakuumo“, arba saugumo sistemos Europoje išbalansavimo, problemos atsiradimu Tarybų Sąjunga nedavė oficialaus sutikimo išvesti kariuomenę, problema buvo aptariama gana aktyviai remiantis Baltijos valstybių nepriklausomybės pripažinimu ir tarybinių respublikų suvereniteto deklaracijomis. Lietuva 1991 m. spalio 24 d. derybose su Baltarusija aptarė karinio saugumo linijos įvedimą; ta linija maždaug atitiko Lietuvos ir TSRS 1920 m. sutartį; į vakarus nuo jos negalėjo būti dislokuojami jokie TSRS ginkluotųjų pajėgų daliniai⁹⁴. Siekta, kad iš Lietuvos išvedamos divizijos nebūtų dislokuojamos šalia Lietuvos sienos. Tuo metu gauti S. Šuškevičiaus patikinimai, kad „Baltarusija sieks visiško SSSR kariuomenės išvedimo iš savo teritorijos. Ji galėtų suformuluoti šį reikalavimą taip, kad pirmiausia kariuomenė būtų išvedama iš šalia Lietuvos sienos esančių dislokacijos vietų“⁹⁵. Baltarusijai pasiskelbus neutralia valstybe, ši galimybė atrodė reali.

Net ir pripažinus Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvoje dar nebuvo įtvirtintų nuoseklių nuostatų Tarybų Sąjungos kariuomenės atžvilgiu: perimti išvedamos kariuomenės struktūras ar ne, leisti likti daliai tarybi-

nių karininkų ar ne ir t. t. Ko gero, silpniausiai tos nuostatos buvo suformuluotos pačioje Aukščiausiojoje Taryboje. Net 1991 m. gruodžio 2 d. Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisija svarstė Nikolajaus Medvedevo pateiktą faktą: ar galėtų priešlėktuvinės apsaugos karininkų grupė, prasidėjus armijos iškėlimui iš Pabaltijo, pati spręsti savo likimą, t. y. išvykti iš Pabaltijo arba prisiekti iš naujo ir saugoti Sniečkaus, Ignalinos, Vilniaus miestų oro erdvę. Saulius Pečeliūnas pasiūlė nustatyti, kiek ir kokių tarybinės armijos struktūrų reikės perimti, kad jų nereikėtų kurti iš naujo⁹⁶. Bet galiausiai suformuota nuostata, kad negalima pretenduoti į dalį karinio turto, remiantis dalies teisių į tarybinės armijos turtą perėmimu, nes tai paneigtų jos okupacinį statusą⁹⁷. Jokių teisių perėmimo santykių tarp Lietuvos ir TSRS negalėjo būti.

Svarstyta kita galimybė – išsiderėti nuostolių kompensavimą ir gauti kompensaciją ginklais už 1940 m. įvykdytą Lietuvos kariuomenės sunaikinimą (apskaičiuota, kad 1940 m. buvo nusavinta Lietuvos kariuomenės ginkluotės ir karinio turto už 735,2 mln. dol.⁹⁸). Tokios rekomendacijos gautos ir iš Vengrijos užsienio reikalų ministerijos III Europos teritorinio departamento darbuotojo F. Kontra. Tarybų Sąjungai pareikalavus kompensacijos už paliktus karinius aerodromus ir nekilnojamąjį turtą, o Vengrijai pateikus sąskaitą už padarytą ekologinę žalą, galiausiai „Vengrija pasiūlė priimti „nulinį“ variantą, t. y. paliekamų karinių objektų vertę prilyginti ekologiškai žalai“⁹⁹. Bet pagal tarptautinės teisės nuostatas Lietuvos Respublikos nuosavybės teisės į nekilnojamąjį turtą Lietuvos teritorijoje buvo neginčijamos ir negalėjo būti derybų ar susitarimų objektu (šios nuostatos ir laikėsi Lietuvos delegacija 1992 m. derybose su Rusija)¹⁰⁰. Lietuva 1991 m. lapkričio 28 d. išleido įstatymą, kuriuo nustatė, kad TSRS kariuomenės naudojami pastatai ir statiniai priklauso Lietuvos

respublikai¹⁰¹. Tik vėliau, svetimai kariuomenei jau pasitraukus iš Lietuvos teritorijos, buvo nustatyta, kad TSRS kariuomenė paliko turto (panaudojamo Lietuvos ūkio ar jos kariuomenės poreikiams) už 716 mln. dol., o ekologinė žala siekė 1,78 mlrd. dol.¹⁰² Padaryta didžiulė žala Lietuvos valstybei, jos piliečiams, gamtai, ūkiui ir kultūrai buvo tiesioginis Tarybų Sąjungos įvykdytos okupacijos ir aneksijos padarinys per okupacinės kariuomenės 50 metų trukusį buvimą Lietuvos teritorijoje. Formavosi Lietuvos siekis derybose išspręsti ir žalos atlyginimo klausimus. Pozicija buvo pagrįsta tarptautinės teisės nuostatomis – pagal 1974 m. Valstybių ekonominių teisių ir pareigų chartijos 16 straipsnį „visos valstybės turi pareigą likviduoti visas išorinės agresijos, okupacijos ir viešpatavimo formas ir iš jų atsiradusias ekonomines ir socialines pasekmes [...], visiškai kompensuoti naudojimąsi šių šalių, teritorijų ir tautų ištekliais bei jų sumažėjimą ar jiems padarytą žalą“¹⁰³. Tai reiškia, kad tarptautinę teisę pažeidusi šalis privalo atstatyti *status quo ante* (buvusią padėtį), o jei tai neįmanoma, nukentėjusiai šaliai turi suteikti teisingą kompensaciją (*equitable compensation*)¹⁰⁴.

Formavosi ir okupacinės kariuomenės išvedimo koncepcija, kurios išraiška buvo minėtas Baltijos Valstybių Tarybos nutarimas. Baltijos valstybės toliau laikėsi principinės nuostatos, kad „buvusios Sovietų Armijos karinės dalys, dislokuotos 3-ose Baltijos valstybėse, turi okupacinės armijos statusą“¹⁰⁵ ir jos išvedimo negalima sieti su socialinių problemų sprendimu. Tačiau Rusija nesutiko tarybinės armijos Baltijos šalyse pripažinti kaip okupacinės kariuomenės ir siekė politinį sprendimą išvesti kariuomenę sieti su socialinių garantijų suteikimu kariškiams¹⁰⁶. Lietuvos užsienio reikalų ministras A. Saudargas pokalbyje su Italijos ambasadoriumi Lietuvai F. Temesta 1991 m. lapkričio 8 d. trumpai apibrėžė pagrindinę Lietuvos nuostatą dėl tarybinės kariuomenės: „Lietuva jokio-

mis sutartimis nelegalizuos sovietų kariuomenės bazavimo Lietuvoje ir jos politika šiuo klausimu lieka nepakitus: kuo greičiau išvesti okupacinę kariuomenę iš Lietuvos teritorijos. Neapibrėžta jokių juridiniu reglamentu sovietų kariuomenė yra didžiausias Lietuvos politinės įtampos šaltinis“¹⁰⁷. Lietuvos nacionalinio saugumo politika dar tik formavosi, bet svarbiausiu nacionalinio saugumo užtikrinimo principu laikytas pagrindinio politinės padėties destabilizavimo židinio pašalinimas – svetimos kariuomenės išvedimas¹⁰⁸. Tačiau derybos su Tarybų Sąjunga taip ir neprasidėjo – TSRS kaip tarptautinių santykių subjektas nustojo egzistuoti 1991 m. gruodžio 24 d., o Rusija pasiskelbė TSRS teisių ir pareigų tęsėja.

Per pusantrų metų susiformavo gana nuosekli pozicija dėl tarybinės kariuomenės buvimo Lietuvoje – siekta išvengti bet kokio okupacinės kariuomenės buvimo legalizavimo, pagrindžiant tuo, kad teisiškai Lietuvos Respublika niekada nebuvo TSRS teritorijos dalimi ir TSRS įstatymai neturėjo juridinio pagrindo Lietuvos teritorijoje. Bet kokie tarybinės kariuomenės veiksmai Lietuvoje buvo traktuojami kaip okupacinės kariuomenės veiksmai ir kaip tarptautinės teisės pažeidimas. Lietuvos politinis sprendimas teisiškai neapibrėžto statuso kariuomenę pavadinti „kitos valstybės kariuomene“ nulėmė 1990–1991 m. siūlytų derybų su Tarybų Sąjunga kryptį. Kariuomenės buvimo Lietuvoje statusas buvo pagrįstas tik Tarybų Sąjungos įstatymais. Tarptautinė teisė nepripažino ir jokios „įgijimo senaties“ – teisės pažeidimas (Lietuvos okupacija) negalėjo sukurti Tarybų Sąjungai jokių teisių Lietuvos atžvilgiu: *ex injuria ius non oritur* (iš neteisėtumo teisė negimsta)¹⁰⁹. Tai lietė ir nekilnojamąjį turtą, kurį Lietuvos teritorijoje valdė ar sukūrė okupacinė kariuomenė. Tebuvo vienas būdas pagal tarptautinės teisės nuostatas likviduoti vieną pagrindinių okupacijos ir aneksijos padarinių – išvesti okupacinę ka-

riuomenę iš Lietuvos, kurios piliečiai nepageidavo legalizuoti šios kariuomenės faktinio buvimo.

Svetimos kariuomenės išvedimo iš Lietuvos teritorijos problema iš esmės buvo išspręsta 1992–1993 m., bet išliko okupacinės kariuomenės padarytos žalos atlyginimo problema. Pastarosios sprendimas tiesiogiai priklauso ir nuo suinteresuotų šalių požiūrio į tarptautinę teisę, ir nuo skirtingų požiūrių į XX amžiuje vykusius istorinius procesus.

IŠVADOS

Po 1990 m. kovo 11-osios įvardijus tarybinės kariuomenės buvimą Lietuvoje kaip neteisėtą, priimami politiniai sprendimai ne iš karto, bet nuosekliai keitė tarybinės kariuomenės ir jos organizacijų realią padėtį bei galimybes. Aktyvus okupacinės kariuomenės kišimasis į vidaus politinius įvykius veikė Lietuvos vidaus politinės situacijos raidą ir kariuomenė tapo vienu svarbiausių vidaus politinės padėties destabilizavimo veiksmų. Tarybinės kariuomenės buvimas Lietuvos teritorijoje darė didelę įtaką užsienio politikos programos formavimui.

Nuorodos

¹ V. Landsbergio 1991 m. balandžio 20 d. memorandumas M. Gorbačioviui „Dėl būtinumo atstatyti Lietuvos Respublikos ir Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungos teisinius tarpvalstybinius santykius“, Lietuvos Respublikos Seimo archyvas (toliau – LRSA), dokumentų fondas (nenumeruotas), l. 3.

² Ibid., l. 2.

³ Д. А. Лебер, „Юридические последствия пакта Молотова–Рибентропа для стран Балтии“, *Даугава*, Рига, 2003, № 1, с. 115.

⁴ Č. V. Stankevičius, *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos*, V., 2002, p. 14.

⁵ Z. Butkus, *SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940*, Kaunas, 1998, p. 16–20; A. Anušauskas, „Lietuvos okupavimas 1940 m. birželio 15–18 d.“, *Karo archyvas*, 1997, Nr. XIV, p. 177–181; *Lietuvos*

1990–1991 m. susiformavo gana nuosekli pozicija tarybinės kariuomenės statuso atžvilgiu – siekta išvengti bet kokio okupacinės kariuomenės buvimo legalizavimo. Kariuomenės buvimo Lietuvoje statusas buvo pagrįstas tik Tarybų Sąjungos įstatymais. Bet kokie tarybinės kariuomenės veiksmai Lietuvoje buvo traktuojami kaip okupacinės kariuomenės veiksmai ir kaip tarptautinės teisės pažeidimas. Nors ir ilgai vyko procesas, kurio metu buvo derinama įvairių valdžios grandžių santykių su tarybine kariuomene politika, iki 1991 m. rudens buvo susitaikoma su realybe – okupacinė kariuomenė toliau liko Lietuvoje.

Net atsisakius buvusios kariškių lengvųjų bei socialinio aprūpinimo sistemos, nevykdant karinės prievolės ir mobilizacinių įstatymų, teko susitaikyti ir su faktu, jog ir toliau tūkstančiai Lietuvos jaunuolių tarnavo toje kariuomenėje. Tik 1991 m. rudenį buvo patvirtintas TSRS kariuomenės, kaip „išvedamos kariuomenės“, statusas. Principinės nuostatos vieningai patvirtintos 1991 m. rudenį visų trijų Baltijos valstybių: tarybinės karinės dalys turi okupacinės armijos statusą ir jos išvedimo negalima sieti su socialinių problemų sprendimu.

okupacija ir aneksija: Dokumentų rinkinys, V., 1993, p. 9–19, 125–146, 265–267, 286; J. Matusevičius, „1940–1941 metai: armija išvaduojoja Lietuvoje“, *Karo archyvas*, Nr. XIV, p. 182–196.

⁶ Z. Butkus, op. cit., p. 16–18.

⁷ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 25–26.

⁸ A. Anušauskas, B. Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė*, V., 2002, p. 40, 45.

⁹ D. Žalimas, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*, V., 1997; to paties, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisiniai pagrindai ir pasekmės*, daktaro disertacija, V., 2001.

¹⁰ Д. А. Лебер, op. cit., с. 107–164.

¹¹ Č. V. Stankevičius, op. cit.

¹² „Visuomeninio moterų judėjimo 1989 m. rugpjūčio 10 d. atviras laiškas LTSR AT“, *Kauno aidas*, 1989, rugsėjo 7, Nr. 22.

- ¹³ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 26.
- ¹⁴ „Lietuvos demokratų partijos 1989 m. spalio 7 d. pareiškimas“, *Vasario 16*, 1989, lapkričio 29.
- ¹⁵ „IX Sąjūdžio Seimo sesija, 1989 m. lapkričio 12 d.“, *Kauno aidas*, 1989, lapkričio 15, Nr. 26.
- ¹⁶ „Karo veterano Vytauto Dėno atviras laiškas LTSR AT ir TSRS liaudies deputatui K. Motiekai“, *Darbininkų balsas*, 1989, rugsėjo 20.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ *Lietuvos laikinosios politinės konsultacinės tarybos 1990 m. vasario 5 d. pareiškimas*.
- ¹⁹ V. Landsbergio 1991 m. balandžio 20 d. memorandumas M. Gorbačioviui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas), l. 6–7.
- ²⁰ „Sovietinės armijos kariai rinkimuose nedalyvavo“, *Vasario 16*, 1990, sausio 16–30, Nr. 2(18).
- ²¹ „Sąjūdžio rinkiminė programa“, *Varpo aidas*, 1990, sausio 27.
- ²² Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 53.
- ²³ V. Landsbergis, *Sunki laisvė*, trečioji knyga, V., 2000, p. 21.
- ²⁴ *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*, pirmoji knyga, V., 1991, p. 57–58.
- ²⁵ Ibid., p. 335.
- ²⁶ Pabaltijo karinės apygardos vado gen. lt. V. Mironovo 1991 m. rugsėjo 9 d. raštas V. Landsbergiui ir G. Vagnoriui, LRSA, Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ²⁷ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. kovo 27 d. posėdžio protokolas, ibid., f. 2, ap. 4, b. 4, l. 10.
- ²⁸ *LTSR baudžiamasis kodeksas*, V., 1978, p. 159–160.
- ²⁹ V. Landsbergio 1990 m. kovo 28 d. pranešimas Aukščiausiosios Tarybos posėdyje, V. Landsbergis, op. cit., p. 50.
- ³⁰ V. Landsbergis, *Lūžis prie Baltijos*, V., 1997, p. 171.
- ³¹ V. Landsbergio ir K. Prunskienės vyriausybinių nota TSRS prezidentui M. Gorbačioviui ir TSRS vyriausybei, LRSA, Užsienio reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ³² V. Landsbergis, *Laisvės byla*, V., 1992, p. 57.
- ³³ Lietuvos Respublikos URM Šiaurės Europos skyriaus vedėjo G. Čekuolio Pro memoria, Užsienio reikalų ministerijos archyvas (toliau – URMA), ap. 2, b. 6, l. 17.
- ³⁴ Iš URM Šiaurės Europos skyriaus vedėjo G. Čekuolio 1991 m. vasario 6 d. telefoninio pokalbio su ambasadoriumi J. Kaurinkoski, ibid., b. 23, l. 36.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ URM skyriaus vedėjo G. Čekuolio 1991 m. balandžio 27 d. Pro memoria apie pokalbį su Norvegijos URM Rytų Europos ir TSRS skyriaus vedėju Oyvindu Nordshlettenu (Oslo, 1991 m. balandžio 24 d.), URMA, ap. 2, b. 23, l. 22.
- ³⁷ 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencija dėl civilių apsaugos karo metu, V., 2000, p. 137.
- ³⁸ TSRS gynybos ministro D. Jazovo 1991 m. birželio 7 d. raštas M. Gorbačioviui, LRSA, Užsienio reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ³⁹ TSRS gynybos ministro pirmojo pav. armijos gen. M. Moisejevo 1991 m. gegužės 24 d. raštas Lietuvos Respublikos AT pirmininkui V. Landsbergiui, ibid.
- ⁴⁰ Ibid., l. 2.
- ⁴¹ Lietuvos Respublikos AT 1991 m. gegužės 24 d. uždaro posėdžio stenograma, *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos: Stenogramos*, V., 2002, p. 390.
- ⁴² V. Lobovo 1991 m. rugsėjo 5 d. laiškas V. Landsbergiui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ⁴³ A. Dambrauskas, „Paskutinis komisariatų ruduo...“, *Kauno tiesa*, 1991, spalio 9.
- ⁴⁴ Д. А. Лебер, op. cit., c. 108.
- ⁴⁵ „Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo (1990 m. kovo 11 d.)“, V. Landsbergis, *Laisvės byla*, p. 18.
- ⁴⁶ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 26.
- ⁴⁷ LR AT Prezidiumo pirmininko V. Landsbergio 1990 m. kovo 22 d. raštas TSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui A. Lukjanovui, LRSA, Užsienio reikalų komisijos dokumentų fondas (nenumeruotas).
- ⁴⁸ Ibid., l. 3.
- ⁴⁹ Ibid., l. 3–4.
- ⁵⁰ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. kovo 22 d. posėdžio protokolas, ibid., f. 2, ap. 4, b. 4, l. 5.
- ⁵¹ URM pirmojo sekretoriaus G. Čekuolio 1990 m. birželio 23 d. Pro memoria apie K. Prunskienės ir R. Ozolo pokalbį Lenkijos Seime (1990 m. birželio 12 d.), URMA, ap. 2, b. 12, l. 3.
- ⁵² LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. gegužės 14 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 4, l. 35.
- ⁵³ Ibid., l. 34.
- ⁵⁴ Ibid., l. 35–36.
- ⁵⁵ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. rugsėjo 12 d. posėdžio protokolas, ibid., l. 112.
- ⁵⁶ *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos*, p. 42.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Ibid., p. 49.
- ⁵⁹ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 27.

⁶⁰ Estijos, Latvijos ir Lietuvos LR Seimo Užsienio reikalų komisijų pirmininkų I. Toomės, I. Berzinio ir E. Zingerio pareiškimas (nepasirašytas egzempliorius), LRSA, f. 2, ap. 4, b. 4, l. 57.

⁶¹ Baltijos valstybių politinio ir ekonominio bendradarbiavimo pažyma, URMA, ap. 2, b. 22, l. 39.

⁶² LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. spalio 24 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 5, l. 29.

⁶³ Pastabos dėl vyriausybės nuostatų užsienio politikos srityje, išsakytos 1990 m. spalio 24 d. AT Užsienio reikalų komisijoje, *ibid.*, l. 34.

⁶⁴ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. lapkričio 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, l. 43.

⁶⁵ Lietuvos Respublikos AT 1990 m. gegužės 16 d. uždaro posėdžio stenograma, *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos*, p. 43.

⁶⁶ LR AT Užsienio reikalų komisijos 1990 m. lapkričio 14 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 5, l. 55–56.

⁶⁷ Raštas M. Gorbačioviui „Dėl užsienio piliečiams uždarytų TSRS rajonų ir miestų sąrašo patvirtinimo“ (ne anksčiau kaip 1990 m. kovo 16 d.), *ibid.*, l. 5.

⁶⁸ VSD generalinio direktoriaus pav. D. Arlausko 1990 m. lapkričio 14 d. parengtas atsakymo projektas Nr. 08, Lietuvos Respublikos vyriausybės kanceliarijos archyvas (toliau – LRVKA), ap. 3, eilės Nr. 132, byla Nr. 26-2, l. 123.

⁶⁹ Č. V. Stankevičius, *op. cit.*, p. 27.

⁷⁰ Chronologinė apžvalga „Lietuvos Respublikos ir Norvegijos karalystės santykiai“, URMA, ap. 2, b. 22, l. 106.

⁷¹ URM Rytų Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus E. Borisovo Pro memoria apie susitikimą su Lenkijos URM Europos departamento vyr. ekspertu J. Strzelčiku ir Lenkijos Generalinio konsulato Minske konsulu Z. Kytliński 1990 m. gruodžio 3 d., URMA, ap. 2, b. 12, l. 16.

⁷² LR AT 1991 m. sausio 18 d. posėdžio stenograma, *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji, antroji, trečioji ir ketvirtoji sesijos*, p. 105.

⁷³ V. Landsbergio 1991 m. balandžio 20 d. memorandumas M. Gorbačioviui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas), l. 1–10.

⁷⁴ *Ibid.*, l. 6.

⁷⁵ *Ibid.*, l. 10.

⁷⁶ *Ibid.*, l. 9, 11.

⁷⁷ V. Landsbergio 1991 m. liepos 3 d. raštas TSRS Ministrų Kabineto pirmininkui V. Pavlovui, *ibid.*, l. 1–10.

⁷⁸ URM pirmojo sekretoriaus G. Čekuolio 1990 m. birželio 23 d. Pro memoria apie K. Pruns-

kienės ir R. Ozolo pokalbį Lenkijos Seime (1990 m. birželio 12 d.), URMA, ap. 2, b. 12, l. 2.

⁷⁹ Č. V. Stankevičius, *op. cit.*, p. 13.

⁸⁰ „TSRS valstybės tarybos 1991 m. rugsėjo 6 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos nepriklausomybės pripažinimo““, *Kauno tiesa*, 1991, rugsėjo 10.

⁸¹ *Pirmoji vyriausybė 1990–1991*, V., 2000, p. 446.

⁸² V. Lobovo 1991 m. rugsėjo 5 d. telegrama V. Landsbergiui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas).

⁸³ Č. V. Stankevičius, *op. cit.*, p. 30.

⁸⁴ *Kreipimasis į Lietuvos vaikus*, 1991, rugpjūčio 28.

⁸⁵ V. Landsbergio 1991 m. spalio 5 d. telegrama TSRS gynybos ministrui, LRSA, dokumentų fondas (nenumeruotas).

⁸⁶ Pabaltijo karinės apygardos vado gen. lt. V. Mironovo 1991 m. rugsėjo 24 d. raštas LR Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui V. Landsbergiui ir Ministrų Tarybos pirmininkui G. Vagnoriui, *ibid.*

⁸⁷ „Dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų buvimo Lietuvoje“, *Kauno tiesa*, 1991, spalio 8.

⁸⁸ LR Seimo Užsienio reikalų komisijos 1991 m. lapkričio 25 d. posėdžio protokolas, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 30, l. 235.

⁸⁹ Baltijos valstybių politinio ir ekonominio bendradarbiavimo pažyma, URMA, ap. 2, b. 22, l. 40.

⁹⁰ URM Šiaurės šalių skyriaus 1991 m. spalio 9 d. Pro memoria apie Baltijos Valstybių Tarybos posėdį (1991 m. spalio 5 d.), *ibid.*, b. 23, l. 2–4.

⁹¹ Lietuvos URM Šiaurės Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus D. Matulionio „Baltijos asamblėjos svarstytų karinių klausimų apžvalga“, *ibid.*, b. 22, l. 34.

⁹² URM Šiaurės šalių skyriaus 1991 m. spalio 9 d. Pro memoria apie Baltijos Valstybių Tarybos posėdį (1991 m. spalio 5 d.), *ibid.*, b. 23, l. 4.

⁹³ V. Landsbergis, *Sunki laisvė*, trečioji knyga, p. 32.

⁹⁴ URM TSRS skyriaus Pro memoria apie 1991 m. spalio 24 d. Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos derybas, URMA, ap. 2, b. 50, l. 38; „Lietuvos pusės pastaba Lietuvos Respublikos saugumo klausimu (1991 m. spalio 24 d.)“, V. Landsbergis, *Sunki laisvė*, trečioji knyga, p. 18.

⁹⁵ URM TSRS skyriaus Pro memoria apie 1991 m. spalio 24 d. Lietuvos Respublikos ir Baltarusijos Respublikos derybas, URMA, ap. 2, b. 50, l. 39.

⁹⁶ LR AT Krašto apsaugos ir vidaus reikalų komisijos 1991 m. gruodžio 2 d. posėdžio protokolas Nr. 13, LRSA, f. 2, ap. 4, b. 30, l. 18.

⁹⁷ Lietuvos URM Šiaurės Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus D. Matulionio „Baltijos asamblėjos svarstytų karinių klausimų apžvalga“, URMA, ap. 2, b. 22, l. 33.

⁹⁸ Žalos, padarytos Lietuvos Respublikai 1940–1991 m. buvusios TSRS ir 1991–1993 m. – Rusijos Federacijos kariuomenės, numatytos apskaičiuoti žalos nustatymo darbų programoje, suvestiniai duomenys, A. Anušausko asmeninis archyvas.

⁹⁹ URM Rytų ir Vidurio Europos skyriaus vedėjo E. Borisovo Pro memoria apie 1991 m. lapkričio 14 d. pasikalbėjimą su Vengrijos URM III Europos teritorinio departamento darbuotoju F. Kontra, URMA, ap. 2, b. 33, l. 185.

¹⁰⁰ Č. V. Stankevičius, op. cit., p. 15.

¹⁰¹ Ibid., p. 35.

¹⁰² Ibid., p. 57.

¹⁰³ Ibid., p. 58.

¹⁰⁴ Д. А. Лебер, op. cit., c. 134.

¹⁰⁵ Lietuvos URM Šiaurės Europos skyriaus pirmojo sekretoriaus D. Matulionio „Baltijos asamblėjos svarstytų karinių klausimų apžvalga“, URMA, ap. 2, b. 22, l. 34.

¹⁰⁶ Ibid., l. 35.

¹⁰⁷ URM Vakarų Europos skyriaus antrojo sekretoriaus S. Mykoliūno 1991 m. lapkričio 8 d. Pro memoria, ibid., b. 28 (nenumeruota).

¹⁰⁸ Informacinė pažyma „Kai kurie Lietuvos nacionalinio saugumo sistemos aspektai“, ibid., b. 22, l. 55.

¹⁰⁹ Д. А. Лебер, op. cit., c. 115.

Gauta 2003 06 28
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
Vilnius

Raminta Kšanytė

OCCUPATIONAL ARMY IN LITHUANIA IN 1990–1991: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Summary

The article gives analysis of attempts made in 1990–1991 to find solutions to the problems regarding presence and status of the occupational army of the Soviet Union. It gives deeper insight into how implemented were the main principles of the international law, what provisions in reference to the occupational army were formulated, and how performed was the search for possibilities to start withdrawal of the foreign army. To do this research, there were used the documents stored within the archives of the Chancellery of the Lithuanian Government, of the Lithuanian Parliament and Ministry of Foreign Affairs.

On 11 March 1990, having defined presence of the Soviet army in Lithuania as illegitimate, political resolutions have been made not at once, but they gradually changed real status and opportunities for the Soviet army and its organizations. Active involvement of the occupational army into political affairs of interior had had significant influence on the development of the interior political situation in Lithuania, and consequently became one of the most important factors determining destabilization of the interior political situation. Presence of the Soviet army on the territory of Lithuania had a significant impact while forming the program of the foreign policy.

In 1990–1991, rather a consistent position regarding status of the Soviet army was formed; all the attempts were made to avoid any legalization of the occupational army. This was predicated on the legal base in relation to which Lithuanian republic had never been the part of the USSR territory, thus the laws of the USSR did not had any juridical foundation on the territory of Lithuania. Any actions taken by the Soviet army in Lithuania were treated as actions of the occupational army and violation of the international law. The

status of “presence” of the army in Lithuania was based only on laws of the Soviet Union. International law neither did recognize any “prescriptive acquisition”; violation of laws (occupation of Lithuania) could not create any rights for the Soviet Union in respect to Lithuania: *ex inuria ius non oritur* (right can not grow out of injustice).

Even though it took time to finalize the process during which the relations between different governmental links and the Soviet army were regularized, as long as 1991, one had to resign to reality; the occupational army remained in Lithuania. Even having refused the servicemen’s perks and social welfare system, the national duty and mobilization laws being ignored, still one had to accept the fact that thousands of young Lithuanian fellows continued to do duty within this army.

After the August putsch in 1991, when the international recognition of the republic of Lithuania started, the Lithuanian authorities made all efforts to change the status of the Soviet army to that of the “withdrawing army”. However, the first problem solved raised another question on Lithuanian citizens’ duty for the service in the Soviet army. In October 1991, 16 thousand Lithuanian young men were released from the Soviet army to Lithuania.

The question regarding withdrawal of the foreign army from the territory of Lithuania was completed in 1992–1993. Nonetheless, there remained a question of restitution for the damage done by the occupational army. Solution to this problem directly depend on the attitude of the countries concerned to the international law, and on different standpoints towards the historical processes which took place in the 20th century.